

G. DÁWLETOVANIŇ SHIĞARMALARINDA SOMATIZMLIK
FRAZEOLIGIZMLERDİŇ QOLLANILIWI

("SeniŇ dártnı menen jasayman hayal", "Qız taxtum", "Gúzgi tolğanıslar" "Tumar qız"
toplamları misalında)

Djoldasbaeva Shaxrizoda Abatbay qızı

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13133026>

Annotaciya. Bul maqalada frazeologizmlerdiŇ til biliminde tutqan ornı, qollanılıwı, mazmunı haqqında elimizge belgili shayır G.DáwletovaniŇ dóretiwshiligi negizinde sóz etilgen. Shayır dóretpelerindegi somatizmlik frazeologizmler haqqında keńnen túsiniq berilgen. Qaraqalpaq til iliminiŇ wákilleri tárepinen frazeologizmler haqqındağı pikirleri keltirilgen. **Gilt sózler:** sózlik quram, frazeologizmler, frazeologiyalıq sóz dizbekleri, somatizm, frazema, poetikalıq sheberlik.

THE USE OF SOMATIC PHRASEOLOGY IN THE WORKS OF G. DÁWLETOVA
("I live with your dart, woman", "Kiz my throne", "autumn excitement", "Tumar kiz"
collections as an example)

Abstract. In this article, the place, use, and meaning of phraseological units in the knowledge of the language is discussed, as well as the work of the well-known poetess G. Dáwletova. Somatic phraseology in the poet's work has been widely discussed. Representatives of the Karakalpak linguistics have given their opinions about phraseology.

Key words: composition of speech, phraseology, phraseology, somatism, phraseology, poetic skill.

УПОТРЕБЛЕНИЕ СОМАТИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ В ТВОРЧЕСТВЕ Г.
ДАВЛЕТОВОЙ

(«Я живу твоим стрелом, женщина», «Киз мой трон», «Осенний азарт», коллекции
«Тумар киз» как пример)

Аннотация. В данной статье рассматривается место, употребление и значение фразеологизмов в знании языка, а также творчество известной поэтессы Г. Давлетовой. Соматическая фразеология в творчестве поэта широко обсуждается. Представители каракалпакского языкознания высказали свое мнение о фразеологии.

Ключевые слова: композиция речи, фразеология, фразеология, соматизм, фразеология, поэтическое мастерство.

Biz qaysı tildi alıp qarasaq ta, onıń sózlik quramında tek jeke sózler ǵana emes, al jeke sózlerdey pútin mánini ańlatıwshı bir neshe sózlerden quralǵan sóz dizbekleri de bar ekenligin, olardıń belgili bir orındı iyelep kelgenligin kóremiz. Bulardan biri, frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp tabıladı. Frazeologizmler yamasa frazeologiyalıq sóz dizbekleri kúndelikli til arqalı qatnas jaǵdayında pikirdi tolıq, ózine tán mánilik boyawları menen jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaradı.

Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken ushqır qıyallarınıń, danalılıǵınıń, sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlgileri saqlanǵan. Usı kózqarastan frazeologiyalıq sóz dizbeklerine tildiń qaymaǵı sıpatında baha beriledi. Ullı rus ilimpazı M.V. Lomonosov olardı tildiń marjanı

dese, V.G.Belinskiy frazeologiyalıq sóz dizbeklerin sózlik quramda tildin xalıqlıq tulgası, xalıq tilinin tıp baylıgı dep ataydı. Olardın tildegi ornına joqarı baha beredi.

Tilimizde qollanılıp júrgen frazeologizmler qollanıwı jaǵınan hár qıylı atamalarǵa baylanıslı sózler menen dizbeklesip keledi. Olar usı tárepine qaray: haywanlarǵa baylanıslı, adam múshelerine baylanıslı, toponimlerge baylanıslı hám taǵı basqa mánidegi sózler menen dizbeklesip qollanıladı. Olardın ishinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologizmler belgili orın tutadı. Qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen ilimpaz E.Berdimuratov frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha aytqan pikirlerinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbeklerine orın berip, ilimpaz olardıń ishinde “kóz”, ”til”, “awız”, “júrek”, “ayaq” sózlerine baylanıslı frazeologizmlerdi atap ótedi [1]. J.Eshbaev tárepinen dúzilgen “Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi”nde de adam múshelerine baylanıslı frazeologiyalıq atamalar somatizmler de úlken topardı qurap kelgen[2]. G.Aynazarova frazeologizmlardıń quramındaǵı bunday tirek sóz xızmetinde qollanıwshı sózlerdi úyrene otırıp, onday sózlerdi uytqı sózler dep ataydı.

Bunday frazeologizmlerdi óz ornında paydalanıw hárqanday jazıwshı ya shayırdın stillik ózgesheligi hám sheberligine baylanıslı. Biz bul maqalamızda xalqımızdın belgili shayırası G.Dáwletovanıń dóretpelerinde somatizmlik frazeologizmlardıń qollanıw ózgesheligin sóz etpekshimiz. Biz izlengen "Seniń dártnı menen jasayman hayal", "Qız taxtı", "Gúzgi tolǵanıslar", "Tumar qız" toplamlarınıń ishinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri shayır tárepinen júzikke qas qondırǵanday etip sheber paydalanılǵan. Ásirese, adamnıń dene múshelerine baylanıslı kóz, bas, qulaq, qabaq, til, moyın hám t.b sózler menen dizbeklesip, feyil frazeologiyalıq sóz dizbekleri kóbirek ushrasadı. Usı tárepine qaray olardı tómendegidey toparlarǵa bólip qarasaqta boladı.

1.Kóz sózine baylanıslı frazeologizmlardıń qollanıwı:

Sáhár payıt shıqtı aǵam sayranǵa,

Kózi tústi Ústirtli bir jananǵa [4.54]. Bul mısalda berilgen “kózi tústi” yaǵnıy kózi túsiw frazeologizmi “kóriw”, “kórip qalıw” mánisin bildirip kelgen.

Jolımdı gúzetip kózi súzilgen,

Aq jawlıqlı anamdaysań watanım [7.5]. “Kózi súziliw” frazeması bolsa “tigilip qaraw” mánisin berip tur.

Boldım dep xalqımnıń kózine kúyik,

Tamasha etkende qabaǵın úyip [7.16]. Berilgen bul mısalda “kózine kúyik” frazeması qollanılgan. Kózine kúyik bolıw-bir jaqsı kórgen nársesine ıntıq bolıw mánisinde kelgen.

Úmit shashbawların qalay sótermen,

Kózimdi tasalap qayda ketermen. [7.54]. Kóziniń tasasın alıw-kóp waqıt qarap otırǵan jerinen kózin basqa jaqqa burıw, basqa jaqqa qaraw mánisinde beriledi. Bul mısıl “Tumar qız” toplamına kirgen “Ne qılıp júripsiz balajanlarım” qosıǵınan alınǵan. Balalardıń is-háreketine qarap turǵan shayırdın biyparıq óte almay, kóziniń tasasın alıwı bir ǵana mısaldın qatarı arqalı kórkem obrazlı, jáne oqıǵan hár bir oqıwshıǵa túsiniikli etip berilgen.

Abadan ayımnıń taxtı-tajısız,

Mehir muhabbattan turar kóz janıp [7.145]. Kózi janıp turıw-baxıtlı bolıw, quwanışqa bóleniw mánisinde jumсалǵan.

Ótkenlerge kózdi jumıp jasamań,

Adam atamızdın kórki hayallar [5.46]. “Kóz jumıw” frazeologizmnıń eki mánisi bar.

1.Qazalanıw, óliw; 2.Táwekel etiw, bir iske bel baylaw. Biz keltirgen mısaldaǵı “kóz jumıw” frazemasınıń mánisi áne sol ekinshi mániske durıs keledi.

Házir oylap kóz juwırsam izime,

Sap tartısar kórinisi dizile [5.63]. “Kóz juwırtıw”- qanday da bir nárseni bir qatar kózden ótkeriw, kórip shıǵıw mánisinde kelgen.

Jaqsı bol tek Alla ózi bileli,

Ne islep atırsań kózi kóredi. [6.57]. Bul gápte “kózi kóriw”-biliw, sezip turıw mánisinde jumsalǵan.

Kózi ilindi kóp dáriniń kúshinen

Al buyırsa, sál-pál mızǵıp alasań [6.90]. Bul mısalda “kózi ilindi” frazeologiyalıq sáz dizbegi “uyıqlaw”, “uyıqlap dem alıw” mánisin berip tur.

Jáne shıǵarmalarda kóz sózi menen baylanıslı, kózdiń xızmetin atqaratuǵın “kóriw” “qaraw” mánisin beretuǵın frazemalardı da ushratamız, biraq olardıń ózi kóz sózi menen tikkeley qollanılmaǵan. Mısalı:

Qızıq eken izge názer taslasaq,

Sizdi saǵınaman tunǵısh muǵallım [6.82]. Bul qosıq qatarında “názer taslaw” frazeması “qaraw, bir násege dıqqat qoyıp qaraw” degen mánini beredi

Obalın moynına salayın desem,

Sırtınan ser salıp qarayın desem [5.28]. “Ser salıw” frazeologizmnıń mánisi pútkilley názer taslaw menen birdey. Bir násege qaraw mánisinde jumsaladı.

2. Qabaq sózine baylanıslı frazeologizmnıń qollanıluwı:

Boldım dep xalqımnıń kózine kúyik,

Tamasha etkende qabaǵın úyip [7.16]. Qosıq qatarında qollanılǵan “qabaǵın úyip” frazeologizmi “ashıwlanıp”, “qapa bolıp” degen sinonimlik mánide jumsalǵan.

Aqıl aytsam úyme qabaq,

Turmıs qurıw qıyın sabaq [5.55]. Poetikalıq qatarlarda uyqastıń bolıwı ushın “qabaq úymew” frazeologizmnıń ornına “úyme qabaq” túrinde inverciyaǵa ushırap qollanılǵan. Bul bolsa gápke “ashıwlanbaw”, “qapa bolmaw” mánilerin berip tur.

3. Qulaq sózine baylanıslı frazeologizmlerdiń qollanıluwı:

“Qozım” dep qulaq qoyǵan qızdıń zarına,

Tehin tapsa qaramaydı barına [4.18].

Janǵa jaǵar sózler aytsań tóreli,

Qulaq qoyıp jaslar maqul kóredi. [4.53] Bul qatarlarda berilgen “qulaq qoyıw frazeologizmnıń mánisi “tıńlaw”, “esitiw” mánisin beredi.

Iytıń atı iyt goy degen menen de,

Dawıs shıqsa hámme qulaq túredi. [7.37] Qulaq túriw frazeması bul qatarda tıń-tıńlaw, ne aytar eken dep ańlısıp sırttan tıńlap júriw mánisinde jumsalǵan.

Gejir adam aytqanıńa júrmeydi.

Hasıl sóziń zaya qulaq túrmeydi. [7.37]. Qulaq túrmew- bul qulaq túriwdi biykarlawshı mánide jumsalǵan tıńlamaw, esitkisi kelmew mánisindegi frazeologizm.

Urpaqlarǵa qulaq qaǵıs etesiz,

Lağlı marjan aytqan sózleriñ seniñ. [7.142]. Shayır bul qatarlarda “Qulaq qağıs etiw” frazeologizmin qollanğan. Gápte “aytıw, esittiriw, bir nársе tuwralı aytıp xabarlandırıp qoyıw” degen mánisti beredi.

4. Til sózine baylanışlı frazeologizmlerdiñ qollanılıwı:

Aytıp turğanım joq tildiñ ushında,

Jasap júrsen bárhá aqıl-hushımda [7.6] Bul mısalda “til ushın”da frazeogizmi qollanılğan.

Ol qurı sóz, shın ıqlası menen emes degen mánilerde jumsaladı. Biraq usı sózdiñ aldında joq sózi qollanılğanı ushın bolımsızlıq mánige ótken.

-Qızım erke, til tabısıp ketpedi,

Janğa batar enbegim hesh etkeni [7.71]. “Til tabısıw” frazeologiyalıq sóz dizbegi “kelisiw” “kelisip ketiw” mánisin beredi. Biraq berilgen mısalda *til tabısıp ketpedi* túrinde berilgen. Sonıñ ushın “kelise almaw” mánisin beredi.

Jeter jetpes ızgarlı til qatadı.

Túnler uzaq uyqısız tañ atadı [7.71]. Til qatıw-sóylew, óz pikirin, oyn aytıp bir ángimege aralasıw mınisinde jumsalğan.

Ór kókirek hesh kimdi de betletpediñ,

Júrek artqa tart sadağı, til qatpadım [7.98]. Til qatpaw-sóylemew, úndemew, aytpaw degen mánilerde jumsaladı.

Tilin tawıp qoñsı menen qobanıñ,

Saranawday iysin, kewlin jawlap al [5.101]. Bul qosıq qatarlarında “tilin tabıw” frazeologizmi berilgen, ol sonıñ kewlinen shıǵıw, pikirlese alıw, túsiniw, sóylese alıw mánisine baarabar bolıp keledi.

5. Bas hám gelle sózine baylanışlı frazeologizmlerdiñ qollanılıwı:

Tulparlar tuwılar hasıl biyeden,

Sizdi Kaabam deyip basım iyemen [4.21].

Mudam baǵman kerek eken gúlshangá,

Aldında bas iyip turman muǵallım [5.13]. Shayır óziniñ qosıq qatarlarında “bas iyiw” frazemasın qollanğan. Ol “baǵınıwshılıq”, “jaǵınıwshılıq” degen mánilerde jumsaladı.

Dushpan jigerbetin gelle qılǵanda,

Altın asqa xan mirátlep salǵanda [4.28]. “Gelle qılıw” frazeologizmi “óltiriw, basın kesiw” degen mánide jumsalğan.

6. Moyın sózine baylanışlı frazeologizmiñ qollanılıwı:

Jaqsılardı ishinen moyınlap turadı [5.73]. Mısalda qollanılğan “moyınlap turıw” frazeologizmi “tán alıw” mánisin berip tur.

7. Qol sózine baylanışlı frazeologizmiñ qollanılıwı:

“Alıp qashıw” sonnan úrdis jol bolǵan,

Qolı kelte ashıqlarǵa qol bolǵan. [4.49] Bul jerde “qolı kelte” frazeologizmi “jetispewshilik” “qárejeti az bolıw” mánisin berip tur.

8. Dize sózine baylanışlı frazeologizmlerdiñ qollanılıwı:

Dize búkpey sharǵa boylı ármanı,

Qumay qustay qanat jaydı, Ana jer [7.87]. “Dize búkpew” frazeologizmi “otırmaw”, “dem almaw” mánisinde kelgen.

Dasturqandi kózleri jep qılǵınıp tur,
Aylanslıqlap dize búkti júzi qara [7.96]. “Dize búgiw” frazeologizmi “otırıw” mánisinde kelgen.

Xan dize batırsa xalıq kónipti,

Ádalát shırlasa kewli shógipti [6.121]. Bul mısalda “dize batırıw” frazeması qollanılǵan.

Ol zulımlıq kórsetiw, xorlaw mánisinde jumsalıp tur.

9. Ókshe sózine baylanıslı frazeologizmnıń qollanıluwı:

Qıs toqsan kóterdi ókshesin jerden,

Tájim eter gózzallıqqa baǵınıp [4.54] Bul qosıq qatarında keltirilgen frazeologiyalıq birlik– “ókshesin kóteriw” . Ol “ketiw” mánisin berip tur.

10. Et penen tırnaqqa baylanıslı frazeologizmnıń qollanıluwı:

Sennen bólek sezinbedim ózimdi,

Et penen tırnaqsan ashtın kózimdi [6.21]. Bul mısalda qollanılǵan “et penen tırnaq bolıw” frazeologizmi “birigip ketiw” mánisin beredi.

11. Arqa,eńse, jelke sirke sózlerine baylanıslı frazeologizmlerdiń qollanıluwı:

Arqası jerge tiymes edi tiresip,

Esim enip endi bilip atırman [6.65]. Qosıq qatarında “arqası jerge tiymew” frazeologizmi qollanılǵan. Ol “jeńilmew” degen mánini bildiredi. Frazeologizm qollanılǵan ǵápte “jeńilmes edi” degen mánini berip tur.

Ábdikerim-Ábish otaw iyesi,

Endi eńse kóterildi ezilgen [7.137]. “Eńsesi kóteriliw” frazeologizmi qollanılǵan bul mısaldıń mánisi “quwanıw”, “waqtı xosh bolıw” degendi bildiredi.

Keń maydanda úsh aǵashtın turǵanın,

Jelkesiniń shuqırıda kórmesin [7.115]. Bul qatarda qollanılǵan “jelkesiniń shuqırı kórmew” frazeologizmi “birewdi ya bir nárseni qattı jaman kóriw, jek kóriw” mánisinde jumsalǵan.

Qálbimdi nege qozǵarman,

Suw kótermes sirkesi [4.9].

Jas kelinshek ún shıǵarmay sınsıydı,

Ana jılar suw kótermes sirkesi [7.126]. Shayır “sirkesi suw kótermew” frazeologizminiń ornında “heshteńe jaqpaw” mániles ádettegi sinonimlik birliklerdi qollanıwı múmkin edi, biraq poetikalıq sheberlik penen *sirkesi suw kótermew* frazeologizmin durıs paydalanǵan. Nátiyjede, ayılajaq pikir ótkir bolıp shıqqan.

Meyli shayır bolsın, meyli jazıwshı, ózin dóretiwshimen dep esaplaǵan hár bir adam shıǵarmasında frazeologizmlerdi qollanbastan onı bayıtı almaydı. Biz bul maqalamız arqalı G.Dawletovanıń shıǵarmalarında somatizmlik frazeologizmlerdi óz ornında sheber paydalanǵanlıǵınıń guwası bolamız. Shayıra qollanǵan frazeologizmler xalıq arasında keńnen taralıp ketken, sonıń ushın da oqıǵan oqıwshıǵa túsiniqli bolıp, onıń álwan qırları hám sırları menen tanıswına járdem beredi. Sonıń menen shayırdıń ózi de jańa kórkem sóz dizbeklerin dóretip, leksikamızdıń bayıwına úlesin qosadı.

REFERENCES

1. E.Berdimuratov “Házirgi qaraqalpaq tili leksikologiyası” Nókis “Bilim” baspası (1994)
2. J.Eshbaev “Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi” Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası (1985)
3. G.Aynazarova “Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler” Nókis (2005)
4. G.Dáwletova “Seniń dártiń menen jasayman hayal” Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası (2001)
5. 5.G. Dáwletova “Qız taxım” Tashkent “Meriyus” baspası (2009)
6. G.Dáwletova “Gúzgi tolǵanıslar” Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası (2012)
7. G.Dáwletova “Tumar qız” Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası (2014)